

Η Επαρχία Τριχωνίδας:

Η δημογραφική όψη της (1835 - 1991)

Η φράση «γνωρίζοντας το παρελθόν εξηγούμε το παρόν και προβλέπουμε το μέλλον», μπορεί να μετουσιωθεί σε κινητήριο μοχλό μιας ιστορικής ή ιστορικής/δημογραφικής εργασίας. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις έχουν πάντα τη ρίζα τους σε ένα κοινωνικό ή οικονομικό φαινόμενο, ακόμη περιγράφουν την ισχύουσα οικονομική και κοινωνική κατάσταση, ενώ η δημογραφική εξέλιξη των οικισμών επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών –εν μέρει συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή και οικονομική πορεία μιας περιοχής. Αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί η Επαρχία Τριχωνίδας και στόχος της είναι η ερμηνεία των πληθυσμιακών μετακινήσεων από το 1835 έως το 1991. Βασική πηγή της είναι τα αποτελέσματα των απογραφών, σε σχέση, βέβαια, και με κάποια τοπική βιβλιογραφία.

Η επαρχία Τριχωνίδας κείται στη μέση σχεδόν του νομού και εκτείνεται βόρεια της επαρχίας Μεσολογγίου μεταξύ του Ευήνου και του Αχελώου. Το έδαφός της είναι πεδινό και μόνο προς τα βόρεια/ανατολικά όπου το όρος Παναιτωλικόν είναι ορεινό. Πήρε την ονομασία της από της αρχαία πόλη Τριχόνιο, η οποία βρισκόταν νότια της ομώνυμης λίμνης. Εντός των ορίων της βρίσκονται τα βουνά Παναιτωλικόν (υψ. 1.823 μ.) και το όρος Κυνηγού (υψ. 1.628 μ.), τα οποία χωρίζουν την επαρχία από το νομό Ευρυτανίας. Εντός αυτής επίσης ρέουν οι ποταμοί Ερημίτσας και Ζέρβας. Η λίμνη της Επαρχίας είναι η Τριχωνίδα, η οποία κείται βόρεια του Αρακύνθου.¹

Ολόκληρος ο χώρος της Τριχωνίδας ήταν κατοικημένος τουλάχιστον από την Παλαιολιθική εποχή, όπως μαρτυρούν τα εργαλεία από πυριτόλιθο που ανασκάπτονται κυρίως στις παραλίμνιες και παραποτάμιες περιοχές. Η ιστορική πορεία της επαρχίας μοιάζει συνεχής κατά τους μυκηναϊκούς, αρχαϊκούς, κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, κατά τη Ρωμαϊοκρατία και τη Βυζαντινή περίοδο.

Στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου όλος ο νομός της Αιτωλοακαρνανίας εντασσόταν στην περιοχή που ονομαζόταν Κάρλελι, από τον Κάρολο Τόκο της Κεφαλονιάς.² Η Αιτωλία αρχικά αποτελούσε ένα μεγάλο καζά, αργότερα όμως διαιρέθηκε σε 3 καζάδες. Ένας εξ' αυτών περιελάμβανε μέρος της Τριχωνίδας· ήταν ο καζάς του Βλοχού (αργό-

τερα: Vrahorì/Ivrahor ή Ivlahor). Στα πλαίσια του Κάρλελι και του καζά του Βλοχού κατοικούσε αξιοσημείωτος αριθμός Αλβανών και Σλάβων (μεταγενέστερα).³ Ο Machiel Kiel, καθηγητής της Ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Harvard και ερευνητής των Οθωμανικών Αρχείων σε πρόσφατη επιστημονική του ανακοίνωση υποστήριξε ότι: «Τα πέριξ του Βραχωρίου χωριά εμφανίστηκαν μετά την ίδρυση του Βραχωρίου. Τα σλαβικά ή με σλαβική κατάληξη τοπωνύμια (π.χ –οβα, στα κ.λ.π) μαρτυρούν μια σλαβική διείσδυση. Οι έποικοι, νομάδες, κτηνοτρόφοι, ως επί το πλείστον, αφομοιώθηκαν από τον ελληνικό πληθυσμό –άφησαν μόνο ως κατάλοιπα τα τοπωνύμια».⁴

Η επαρχία Αγρινίου (προηγούμενη ονομασία της επαρχίας Τριχωνίδας) σχηματίστηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της Απριλίου 1833 με πρωτεύουσα το Βραχώρι. Με το Βασιλικό Διάταγμα της Οκτωβρίου 1835 σχηματίστηκαν οι επτά δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία και ήταν οι εξής: 1. Αγρινίου, 2. Θέρμου (Θεστιέων), 3. Ζακωνίνων, 4. Εφύρας, 5. Ταξιαρχίδος, 6. Παμφίας και 7. Αμβρακίας.

Το 1836 η επαρχία υπήχθη στην διοίκηση Τριχωνίας ενώ το 1838 αποτέλεσε ξεχωριστή υποδιοίκηση της διοικήσεως Αιτωλίας με έδρα το Αγρίνιο. Το 1840 οι επτά δήμοι της επαρχίας συγχωνεύτηκαν σε τέσσερις: 1. Αγρινίου, 2. Θέρμου (Θεστιέων), 3. Παμφίας, 4. Αμβρακίας. Το 1845 η επαρχία Αγρινίου μετονομάσθη σε επαρχία Τριχωνίας, ενώ το 1846 ορίσθηκε ως έδρα της το Αγρίνιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1908, απεσπάσθη ο δήμος Παρευνηίων από την επαρχία Ναυπακτίας και προσαρτήθηκε στην επαρχία Τριχωνίας.⁵

Από την δημιουργία του ελληνικού κράτους έως σήμερα έλαβαν χώρα 30 απογραφές πληθυσμού εκ των οποίων 14 ήταν μάλλον απλές πληθυσμιακές εκτιμήσεις (1828, 1836 έως 1845, 1848, 1853 και 1856), 12 ήταν πράγματι απογραφές με την επιστημονική έννοια (1861 έως 1971), 3 έγιναν μετά την προσάρτηση νέων εδαφών ενώ υπήρξε, επίσης, μια ειδική απογραφή, η οποία περιελάμβανε τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και Θράκη.⁶ Στον ανωτέρω πίνακα του Παραρτήματος περιλαμβάνονται οι απογραφές που διεξήχθησαν από το 1835 (έτος απελευθερώσεως του Αγρινίου/αστικού κέντρου της επαρχίας), έως το 1991. Παραλείπονται οι απογραφές των ετών 1856 και 1870 λόγω του ελλιπούς χαρακτήρα τους.

Η απογραφή του 1835-1836 περιέχει τους συνοικισμούς της επαρχίας Τριχωνίδας κατανεμημένους στους 4 δήμους: Αγρινίου, Αμβρακίας, Θεστιέων (Θέρμου), Παμφίας. Παρατηρούνται σχετικά υψηλές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις σε ορεινούς συνοικισμούς π.χ. Παλαιοκαρυά, Μέγα Δένδρο κ.τ.λ. Οι δύσβατοι ορεινοί οικισμοί προσέφεραν, κυρίως κατά τα προηγούμενα έτη της οθωμανικής περιόδου, σχετική ασφάλεια.

Η απογραφή του 1844 ακολούθησε τον διοικητικό διαχωρισμό της προηγούμενης. Οι ήδη υπάρχοντες οικισμοί σημείωσαν πληθυσμιακή άνοδο (π.χ. Αγία Παρασκευή, Αγία Σοφία, Ανάληψη), η οποία σε κάποιες περιπτώσεις αγγίζει τα όρια του διπλασιασμού. Ιδιαίτερα, μάλιστα, αισθητή υπήρξε η πληθυσμιακή αύξηση του Αγρινίου. Τέλος, παρατηρείται δημιουργία νέων οικισμών.

Στην απογραφή του 1851 η επαρχία Τριχωνίδας έχει καταχωρηθεί ως υποδιοίκηση της Αιτωλίας. Η αύξηση του πληθυσμού αποτελεί χαρακτηριστικό των οικισμών στο σύνολό τους. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις μείωσης, οι οποίες άλλωστε με δυσκολία αγγίζουν το ποσοστό του 10% (π.χ. Πλατύπορον). Ο αριθμός των οικισμών της επαρχίας παρέμεινε σχεδόν σταθερός.

Μελετώντας την απογραφή του 1861 παρατηρούνται χάσματα ως προς τα ποσοτικά στοιχεία για ορισμένους «οικισμούς». Η απουσία δεδομένων δεν είναι απαραίτητα συνδεδεμένη με ανάλογες πληθυσμιακές αυξομειώσεις εκάστου οικισμού. Ο χαρακτήρας της απογραφής περιγράφει ως πιθανή τη συναρίθμηση του πληθυσμού του εν λόγω οικισμού σε κάποιο γειτονικό και μεγαλύτερο οικισμό ή έδρα δήμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αετόπετρα, καθώς αναλύεται εκτενώς στο Παράρτημα. Παράλληλα, ιστορικές μαρτυρίες όπως αυτή για την επιδημία χολέρας που αποδεκάτισε τους κατοίκους του συνοικισμού Πυργί και τους ανάγκασε σε φυγή προς τα Σμολιανά δε φαίνεται να αντιστοιχούν με τα υπάρχοντα στους πίνακες πληθυσμιακά μεγέθη.⁷ Παρόλα αυτά εμφανής είναι η πληθυσμιακή αύξηση της επαρχίας Τριχωνίδος. Άξια λόγου είναι, επίσης, η δημιουργία 2 συνοικισμών που εμφανίζονται άπαξ, δηλαδή η Άνω Προστοβά και η Κάτω Χρυσοβίτσα.

Η ανιούσα πορεία του πληθυσμού της Τριχωνίδας δεν ανακόπτεται ούτε στην επόμενη απογραφή, δηλαδή σε αυτήν του 1879. Επιπλέον, ο αριθμός των συνοικισμών παραμένει σχεδόν ο ίδιος. Σχηματίζονται μόνο ο συνοικισμός της Δάφνης και της Σκουτεράς. Ενώ αξίζει να επισημανθεί ότι ο οικισμός Βελάουστα προϋπήρχε. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά για πρώτη φορά του πληθυσμού της Μονής Μυρτιάς. Η Μονή Μυρτιάς αποτελεί ιστορικό και καλλιτεχνικό κέντρο της περιοχής. Μελετητές όπως ο Woodhouse (1897), ο Λαμπράκης (1903), και ο Λουκόπουλος (1928) έγραψαν γι' αυτή. Η επιγραφή του 1491 αναφέρεται στην μνήμη «της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας της Φανερωμένης» και φωτίζει τα αίτια γενέσεως της Μονής κατά την οθωμανική περίοδο.⁸ Ο πληθυσμός της συγκεκριμένης Μονής παρουσίασε εν συνεχεία σταδιακή μείωση, έως το 1920. Η απουσία πληθυσμιακής αναφοράς για το 1889 και το 1896 δεν συνδέεται, βέβαια, με ερήμωση του Μοναστηριού.

Οι απογραφές του 1889, 1896 και 1907 εξακολουθούν να απεικονίζουν

το φαινόμενο της πληθυσμιακής αύξησης που χαρακτηρίζει εν τέλει και το συνολικό πληθυσμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις οικισμών που γνωρίζουν πληθυσμιακή πτώση. Το Πυργί είναι μια από τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω «κανόνα». Ο συγκεντρωτικός (κατά δήμους) χαρακτήρας των απογραφών δεν επιτρέπει, όμως, τη εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για φαινόμενα πληθυσμιακών μετακινήσεων.

Η απογραφή του 1920 δίνει μια σαφή εικόνα των δήμων και κοινοτήτων, όπως διαμορφώθηκαν από την εφαρμογή του ιστορικού για την αυτοδιοίκηση Νόμου ΔΝΖ' /1912, «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων», που αποτέλεσαν μέχρι πρόσφατα (1991 Σχέδιο Καποδίστριας) τους βασικούς οργανισμούς τοπικής αυτοδιοικήσεως. Έτσι, νέοι οικισμοί δημιουργούνται (π.χ Αμπέλια) και αναγνωρίζονται ως δήμοι ή κοινότητες (π.χ. Άγιος Βλάσιος), άλλοι συνοικισμοί ενσωματώνονται σε άλλους γειτονικούς, λόγω επεκτάσεως του οικοδομικού ιστού τους, ή ακόμη κάποιοι οικισμοί αποσπασθέντες από μια κοινότητα προσαρτώνται σε άλλη για την καλύτερη εξυπηρέτηση των κατοίκων⁹ (π.χ. Άγιος Βασίλειος, Αετόπετρα) κ.α. Περισσότερα παραδείγματα αυτού του τύπου παρατίθενται στα σχόλια του πίνακα στο Παράρτημα.

Στην απογραφή του 1928 αντικατοπτρίζεται η ταραχώδης περίοδος 1920-1928. Η συγκεκριμένη περίοδος εμπεριέχει, βέβαια, το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και την έλευση στην Ελλάδα περίπου 1.500.000 προσφύγων, προερχομένων από την Ιωνία και τον Πόντο, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας. Έτσι, διογκώθηκε απότομα το συνολικό πληθυσμιακό κεφάλαιο της Ελλάδας.¹⁰ Ειδικά, στην επαρχία Τριχωνίδας παρατηρείται, κατ' αρχάς σχηματισμός πολυάριθμων νέων οικισμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο συνοικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου. Έλαβε αυτή την ονομασία διότι αρχικώς συγκροτήθηκε από τα πρόχειρα σπιτοκάλυβα των προσφύγων, τα οποία χτίστηκαν γύρω από τον λόφο όπου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου. Αποτελείται από τρία τμήματα: από τα Καλύβια, την Ερυθραία (τον θεμέλιο λίθο της οποίας έθεσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος) και το κτήμα Καπέλλα. Η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων είναι Μικρασιάτες, ασχολούμενοι κυρίως με την καπνοκαλλιέργεια και καπνεργασία. Το 1959 δια κρατικών δανείων ανηγέρθησαν μόνο 80 κατοικίες στις οποίες στεγάσθησαν οι προσφυγικές οικογένειες¹¹.

Η απογραφή του 1940 παρέχει μια εικόνα του πληθυσμού της επαρχίας πριν από τις καταστροφικές συνέπειες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη, την Ελλάδα και κατά συνέπεια στην υπό έρευνα περιοχή.

A\A	Δήμοι, Κοινότητες, οικισμοί	Παλαιά ονομασία	Υψόμετρο	1835-1836	1844	1851
1	Αβαρίκος,ο	Πλατύπορον, το	360	72	146	137
2	Άγιος Βασίλειος, ο		220			
3	Άγιος Κωνσταντίνος,ο		120			
4	Άγιος Νικόλαος,ο	Ρεντσπέριον, το	280			
5	Αγρίνιον, το	Βραχώριον,το	90	1850	2746	3272
6	Αετόπερα,η	Σαμπατίνα,η-Σαμποτίνα,η- Σομποτίνον,το-Σαμπανία,η- Σαμπάνινα,η	700	15	19	33
7	Άνω Άγιος Βλάσιος		860			
8	Ανω Δρυμών,ο		960			
9	Ανω Προστοβά		620			
10	Αυλακιές,οι		320			
11	Δάφνη,η	Μαχαλάς, ο-Μαχολάς, ο	770			
12	Δοκίμι,το		50	100	191	164
13	Ελαιόφυτον,το(Νεάπολης)	Σμολιανά,τα-Σμόλινα,τα	160			
14	Καινούριο,το		55	92	131	
15	Καλύβια,τα		30	123	196	182
16	Κάτω Άγιος Βλάσιος		620			
17	Κάτω Χρυσοβίτσα,η		420			
18	Κοκκινόβρυση,η	Κοσίνα,η-Κουσίνα,η	1020	133	208	201
19	Λαμπίριον,το	Λαμπίρη,η	1000			
20	Μεγάλη Χώρα,η	Ζαπάντι,το-Ζοπάντι,το- Ξαπάντιον,το	60	46	84	150
21	Πυργίον, το	Βελάουστα,η	460			
22	Σίδηρα,τα	Χαράστη,η	450			
23	Σκαλιτίνα,η		700			
24	Σκουτερά,η		270			

1) Έως το 1912 ο Αβαρίκος αποτελούσε συνοικισμό του τέως δήμου Παμφίας. Από το 1912 αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση που παρατηρείται από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (καταγραφή του πληθυσμού κατά δήμους). Η μείωση του πληθυσμού της κοιν. κατά την απογραφή του 1961 κ. ε. οφείλεται στην δημιουργία

2) Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων. Ο συνοικισμός απεσπάσθη εκ της κοινότητας του Ψηλοβράχου. Ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής μείωσης του Ψηλοβράχου κατά την περίοδο 1920-1961. Ο συνοικισμός διαλύθηκε μετά από κρατική απόφαση.

3) Η Κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου δημιουργήθηκε το 1929 και κατοικήθηκε κυρίως από Μικρασιάτες πρόσφυγες.

4) Ο συνοικισμός του Αγίου Νικολάου δημιουργήθηκε το 1940. Απεσπάσθη από την κοινότητα Καινούριου.

5) Ο πληθυσμός του αστικού κέντρου της επαρχείας παρουσιάζει συνεχή αύξηση.

6) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Ο συνοικισμός Αετόπετρας απεσπάσθη από την κοινότητα Δρυμών. (Πιθανολογείται ότι οι πληθυσμιακές της αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις από ή προς την κοινότητα Δρυμών)

7) Προήλθε από την διοικητική διαίρεση της κοινότητας Αγίου Βλασίου σε Άνω και Κάτω Άγιο Βλάσιο το 1928. (Το 1940 δεν καταγράφεται καθώς σε εκείνη την απογραφή ο Άγιος Βλάσιος καταγράφεται σαν εννιαία κοινότητα). Η πληθυσμιακή μείωση το 1951 οφείλεται σε αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού των Καραμανέικων, του Προύλπου, της Σκαλιτίνας. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1961 οφείλεται στην ενσωμάτωση των μικρότερων συνοικισμών Μονόσπιτου και Παχτηρίου. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ. ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

8) Ο συνοικισμός Άνω Δρυμών προήλθε εκ της κοινότητας Δρυμών το 1940. Μέρος του πληθυσμού του προέρχεται από την κοινότητα Δρυμών και το συνοικισμό Κοσκινά.

9) Η κοινότητα της Ανω Προστοβάς προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας.

10) Ο συνοικισμός Αυλακιές προήλθε από την κοινότητα Αγίου Βλασίου. Σχηματίστηκε το 1940.

11) Ο συνοικισμός Δάφνη ανήκε στην κοινότητα Χαλικίου Αμβρακίας και σχηματίστηκε το 1879. Από το 1907 έως το 1928 ενσωματώθηκε στην κοινότητα Χαλικίου. Έτσι εξηγείται η πληθυσμιακή της αύξηση το 1928 αλλά και η αντίστοιχη αύξηση του γειτονικού συνοικισμού Νεροσύρτη. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ. ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

12) Η κοινότητα Δοκιμίου προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Η αύξηση του πληθυσμού από το 1971 κ. ε. ακολουθεί το παράδειγμα της πλειοψηφίας των πεδινών οικισμών.

13) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Η κοινότητα Σμολιανά (νυν Ελαιόφυτο) απεσπάσθη από το Αγρίνιο το 1919. Η πληθυσμιακή μείωση το 1940 οφείλεται στη δημιουργία του συνοικισμού Τριανταίικα, ο οποίος ανήκει στην κοινότητα Ελαιόφυτου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις από το 1940 κ. ε. οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

14) Η κοινότητα Καινούριου προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Ο πληθυσμός του Καινούριου ακολουθεί αύξουσα πορεία.

1861	1879	1889	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991
172	250	324	324	375	471	432	488	546	469	338	277	283
					280	265	297	362	389			
							2850	2753	3536	4750	4730	5395
							13	130	190	200		
3886	5218	7430	6733	8039	11267	14562	15934	20048	24763	30973	34328	39368
	226	193	221	250	289	318	428	358	388	247	186	322
						275		185	290	224	251	162
							73	109	70	44	29	32
217												
							52	69	84	93	83	57
	152	139	116	176				59	77	54	23	10
	413	560	606		803	1086	1029	1541	1834	2064	2030	2095
			337	298	423	530	325	422	481	518	417	302
	236	325	319	407	531	705	1533	751	2224	2814	3133	3116
	355	403	843	605	546	778	839	1122	1197	1314	1348	1466
								76	112	106	59	52
196						502	291	179	209	229	211	191
	185	236	292	295	186	70	144	41	7	15	32	30
	129	140	164	254	170	110	335	241	135	42	152	176
	100	228	165	285	361	480	451	591	704	1244	1364	1449
	389	499	144	190	264	276	370	438	353	273	156	143
								125	104	0		
							64	84	33	30	39	27
	119	212	246	293	366	173	502	664	706	400	359	424

Χαρακτηριστική είναι η αύξηση του 1940, η οποία οφείλεται στην ενσωμάτωση των συνοικισμών Βλοχός και Τσιφέικα και στην πληθυσμιακή μείωση των Καρρέικων. Η πληθυσμιακή μείωση του Καινουρίου κατά το 1951 οφείλεται στην δημιουργία του οικισμού Κάτω Βλοχός αλλά και στην αύξηση του πληθυσμού των Καρρέικων, του Άνω Βλοχού και του Ρεντσπερίου.

15) Ο συνοικισμός Καλύβια ανήκει στην κοινότητα Θέρμου και σχηματίστηκε το 1928. Από το 1961 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας

16) Ο συνοικισμός Κάτω Αγίου Βλασίου ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1928. Το 1940 ο πληθυσμός του συμπεριλήφθη στον οικισμό του Αγίου Βλασίου. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ. ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

17) Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο συνοικισμός Κάτω Χρυσοβίτσα απεσπάσθη από την κοινότητα Πεντακόρφου. Από το 1879 έως το 1907 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας Χρυσοβίτσας. Η πληθυσμιακή μείωση από το 1940 κ. ε. δικαιολογείται από τη δημιουργία των συνοικισμών Διάσελλον και Δοσούλα. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

18) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Από το 1920 παρατηρείται σταδιακή αλλά σταθερή μείωση του πληθυσμού της Κοκκινόβρυσης και αύξηση του πληθυσμού των συνοικισμών Αμπελίων και Αγίων Θεοδώρων. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ. ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

19) Ο συνοικισμός Λαμπιρίου προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας και σχηματίστηκε το 1912. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στην δημιουργία των συνοικισμών Αλυκής, Παλαιοχωρίου και Πιτσέικων. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στο ότι οι ανωτέρω συνοικισμοί συμπεριλήφθησαν στον οικισμό Λαμπιρίου. Από το 1971 σημειώνεται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

20) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Ο συνοικισμός αποσπάσθη από την κοινότητα (νυν δήμο) Αγρινίου. Το 1991 συμπεριλήφθη στον δήμο Νεάπολης.

21) Ο συνοικισμός Πυργίων ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

22) Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων. Απεσπάσθη από την κοινότητα Ψηλοβράχου. Ο συνοικισμός Σίδηρα ανήκει στην κοινότητα Σιδήρων. Εκκενώθη κατόπιν κρατικής απόφασης.

23) Ο συνοικισμός Σκαλιτίνα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου

24) Ο οικισμός Σκουτερά προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου και ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Ελληνικού, Λερέικα, Συγγενείκα, Σταματογιαννείκα. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 και 1951 οφείλεται στο ότι στο πληθυσμό της συμπεριλήφθη και ο πληθυσμός των συνοικισμών Ελληνικού, Λερέικα, Συγγενείκα. Η αξιοσημείωτη πληθυσμιακή μείωση το 1971 οφείλεται στον ανασχηματισμό του συνοικισμού Ελληνικών.

Τα αποτελέσματα της απογραφής μπορεί να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα δεδομένου ότι η επεξεργασία των στοιχείων της έγινε σε τραγική για τη χώρα μας περίοδο που σκιαγραφείται από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την τριπλή κατοχή, και τον εμφύλιο. Επιπρόσθετα η απογραφή δεν διεξήχθη από στατιστικούς υπαλλήλους.¹² Έτσι η προσπάθεια ερμηνείας των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο περιορίζεται κυρίως σε εμφανείς μετακινήσεις και στη διαπίστωση δημιουργίας ορισμένων οικισμών (Άγιος Νικόλαος Καινουρίου, Άνω Δρυμών, Αυλακιές κ.τ.λ), 28 στο σύνολό τους.

Κατά το 1951, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού, καταγράφονται 1 δήμος, 2 ημιαστικές περιφέρειες και 32 κοινότητες. Ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας Τριχωνίδας παρουσιάζει αύξηση του ύψους 13,98%.¹³ Αύξηση παρουσιάζει ο πληθυσμός κυρίως πεδινών οικισμών. Μετά το τέλος της κατοχής ο πληθυσμός άρχισε να αποσύρεται από τους ορεινούς, αλλά ασφαλείς, κατά το παρελθόν, οικισμούς και να συγκεντρώνεται στους πεδινούς. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στον οικισμό Καλυβίων, ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 13,4%, στο Δοκίμι κατά 14,9% και στη Μεγάλη Χώρα κατά 13,1%.

Η απογραφή του 1961 αντικατοπτρίζει τις αναδυόμενες τάσεις του πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και ουσιαστικά λειτουργεί ως προπομπός του φαινομένου της αστυφιλίας και της εξωτερικής μετανάστευσης. Οι πεδινές κοινότητες ακολουθούν την αύξουσα πληθυσμιακή πορεία τους ενώ οι ορεινές αρχίζουν σταδιακά να αποδυναμώνονται. Μέσω του περιοδικού «Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά» το 1956 μάταια ο συντάκτης του άρθρου τονίζει: «Δεν είναι φτωχή η ύπαιθρος χώρα μας και ανίκανος να συγκρατήσει τον πληθυσμό της. Θέλει οι κάτοικοί της να την αγαπήσουν όσον της αξίζει εγκαταλείποντες οριστικώς τας τυχοδιωκτικές εκδηλώσεις της καταστρεπτικής αστυφιλίας». Τα προβλήματα, όμως, των ορεινών οικισμών είναι δυσεπίλυτα και η απάντηση στην παραπάνω πρόσκληση έρχεται από αρθρογράφο του ίδιου περιοδικού: «Προ του τελευταίου πολέμου, αλλά και μέχρι των τελευταίων ετών δεν θα ήτο υπερβολή αν εσημειούτο ότι εις τα ορεινά διαμερίσματα υπήρξεν παντελής έλλειψις συγκοινωνίας. Οι ορεσίβιοι ήταν σχεδόν απομονωμένοι. Χρήσις χημικών λιπασμάτων δεν εγένετο. Άρδευσις εις ολίγας περιπτώσεις διενεργείτο και κατά τρόπον πλημμελή» Τα προβλήματα, λοιπόν, των ορεινών οικισμών οδηγούν στην πληθυσμιακή ενίσχυση των πεδινών. Το 1961 ο πληθυσμός στα Καλύβια αυξάνεται 11,5%, στο Δοκίμι κατά 11,9% και στη Μεγάλη Χώρα κατά 13,1%. Δεν πρέπει να παραλειφθεί μια αναφορά στην ιδιαίτερη περίπτωση του οικισμού των Σιδήρων. Ο οικισμός Σίδηρα εκκενώθηκε κατόπιν κρατικής αποφάσεως. Το κράτος προκειμένου να προχωρήσει στην κατασκευή του φράγματος Κρεμαστών, ανάγκασε τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τον συνοικισμό, παρέχοντας σε αυτούς γαίες. Ο πληθυσμός των Σιδήρων μεταφέρθηκε στο γειτονικό

συνοικισμό Χαραυγή ενώ ολόκληρος ο οικισμός Σίδηρα είναι σήμερα καλυμμένος από τα ύδατα της τεχνητής λίμνης Καστρακίου.¹⁶

Σύμφωνα με τον Ι.Κ. Χασιώτη, η σύγχρονη περίοδος της ελληνικής Διασποράς μπορεί να οριστεί με έναν κύκλο μεταναστεύσεων που άνοιξε στα μέσα της δεκαετίας του 1940 και έκλεισε στη δεκαετία του 1970. Ένα τμήμα των μεταναστών ακολούθησε το δρόμο που οδηγούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, άλλοι προτιμούσαν τον Καναδά ενώ άλλοι κατευθύνθηκαν προς την Αυστραλία.¹⁷ Η απογραφή του 1971 επιβεβαιώνει αυτό τον ισχυρισμό. Η ορεινή Τριχωνίδα αποδυναμώθηκε σταδιακά και σταθερά. Σε άρθρο του περιοδικού «Στερεά Ελλάς», αναφέρεται: «1. Όσοι παραμένουν σ' αυτή την περιοχή της χώρας μας δεν μπορούν να ζήσουν με κρύο νερό και καθαρό αέρα. Η ζωή αλλάζει. Οι ανάγκες αυξάνονται. Τα προβλήματα πολλαπλασιάζονται και οι κάτοικοι αποζητούν μια καλύτερη ζωή».¹⁸ Αποζητούν αυτή την καλύτερη ζωή στο εξωτερικό αλλά και στα εγχώρια αστικά κέντρα. Η αστυφιλία και η μετανάστευση προκαλούν, περιγράφουν και προσδιορίζουν την ορεινή οικιστική συρρίκνωση. Διαφωτιστικές περιπτώσεις είναι οι ακόλουθες: ο συνοικισμός Λαμπιρίου, το 1971, γνωρίζει πληθυσμιακή μείωση της τάξεως του 55%. Ο πληθυσμός του συνοικισμού Σκαλιτίνα μειώνεται κατά 61% και της Κοκκινόβρυσης κατά 83%. Η μείωση του πληθυσμού δεν αγγίζει τόσο υψηλά ποσοστά σε όλους τους οικισμούς αλλά είναι απaráμιλλη και υψηλότερη του 10% σε όλους ανεξαιρέτως τους ημιορεινούς και ορεινούς οικισμούς.

Το ίδιο φαινόμενο διαφαίνεται και από τις απογραφές του 1981 και 1991 αντίστοιχα. Ο ορεινός και ημιορεινός πληθυσμός τείνει στο ελάχιστο. Η επιστροφή υπολογίσιμου αριθμού αποδήμων από το εξωτερικό ενισχύει κυρίως τα αστικά κέντρα και δεν τονώνει την ελληνική ύπαιθρο. Το Αγρίνιο ανέρχεται πληθυσμιακά συμπαρασύροντας στην ανοδική πληθυσμιακή του πορεία και τις γειτονικές του κοινότητες δορυφόρους.

Θα ήταν παράλειψη να μη γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην πληθυσμιακή και την άμεσα με αυτήν συνδεδεμένη οικονομική εξέλιξη του αστικού κέντρου της επαρχίας Τριχωνίδας, του Αγρινίου. Κατά τον Κρούσιον, το Αγρίνιο έκειτο στη χώρα των Αγραίων πλησίον των Αγράφων.¹⁹ Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας το Αγρίνιο δέχτηκε επιθέσεις και ανά περιόδους ερημώθηκε. Αλλά από τις αρχές του 1828 με την άφιξη του Κυβερνήτη, επανήλθαν στο ερειπωμένο Βραχώρι οι κάτοικοί του κι επιδόθηκαν στην περισυλλογή και την επανεγκατάσταση στις εστίες τους. Τον ίδιο καιρό έρχονται και αρκετές Σουλιώτικες οικογένειες διωγμένες από την Κορωνησία, το νησάκι του Αμβρακικού όπου είχαν βρεθεί πρόσφυγες. Οι Σουλιώτες θα διεκδικήσουν γαίες και θα ξεκινήσει μια αντιπαράθεση με τους ντόπιους η οποία θα διαρκέσει χρόνια, θα φθείρει το δήμο και δε θα έχει ξεκάθαρη κατάληξη. Με την Μικρασιατική καταστροφή αρχίζει για το Αγρίνιο η περίοδος κατά την οποία θα αναδειχθεί

σε μεγάλο καπνικό κέντρο και σε σημαντική επαρχιακή πόλη. Η άνοδος της παραγωγής ανέβασε το εισόδημα των παραγωγών και φυσικά όλης της γύρω περιοχής. Ιδιαίτερα η περίοδος μέχρι το 1930 υπήρξε πραγματικά η εποχή το καπνού. Το 1931 αρχίζει μια δύσκολη περίοδος για το Αγρίνιο και τον καπνοπαραγωγικό κόσμο.²⁰ Παραδόξως αλλά ευλόγως ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται. Από το 1836 (οπότε ο πληθυσμός ήταν 1.850 κάτοικοι) ανήλθε στους 39.368 κατά την απογραφή του 1991. Αποτέλεσε αναμφισβήτητα πόλο έλξης του ορεινού πληθυσμού της επαρχίας Τριχωνίδας ή και πέραν αυτής. Ο πληθυσμιακός της μαγνητισμός εντάθηκε από την δεκαετία του 1950 και έπειτα. Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε ως εξής: το 1951 κατά 12,5%, το 1961 κατά 12,3%, το 1971 κατά 12,5%, το 1981 κατά 11% και το 1991 κατά 11,4%. Βέβαια αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι η παρακμή της καπνικής βιομηχανίας ανέκοψε ως ένα βαθμό και θα συνεχίσει να αναστέλλει την οικονομική και πληθυσμιακή εξέλιξη της επαρχίας.

Η μελέτη αυτή στόχο έχει να ιχνηλατήσει τις οδούς των πληθυσμιακών μετακινήσεων στα πλαίσια της επαρχίας Τριχωνίδας και να αιτιολογήσει τις φαινομενικά ανεξήγητες αυξομειώσεις του πληθυσμού. Θα ήταν άτοπο να προβλεφθεί με ακρίβεια η μελλοντική πληθυσμιακή πορεία της επαρχίας. Πέρα από κάποιες υποθέσεις, αυτό που μπορεί να διατυπωθεί με σιγουριά είναι το εξής: οι πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν κινούνται στη σφαίρα του παραλόγου. Οι αιτίες τους απορρέουν από την κοινωνική λειτουργία και οι συνέπειές τους επιστρέφουν σε αυτή.

Αθανασία Χειμώνα

Φιλόλογος Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Ιστορίας

Σημειώσεις:

¹ **Ι. Νουχάκης**, *Ελληνική Χωρογραφία, Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική Πληθυσμού και Αποστάσεων παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίνω*, Αθήνα 1901, σ. 263-264.

² **Αιτωλοακαρνανία, τόποι μνημεία ιστορία**, έκδ. *Ιστορικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας*, Αγρίνιο 1995, σ. 15-21.

³ **M. Kiel**, "Population and settlement of Sanjak of Karliilli Aetolia/Akarnania during The Turkokratia", Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, τόμ. Β', Αγρίνιο 2004, σ. 707-708.

⁴ **Κ. Τριανταφυλλίδης**, «Η Βελάουστα του Βραχωρίου», Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 2004, σ. 862.

- ⁵ **Ε. Σκιαδάς**, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, έκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1944, σ. 205.
- ⁶ **Μ. Χουλιάρης**, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος 1821-1971*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1973, τόμ. Α', μέρος Ι', σ. 248.
- ⁷ **Θ. Θωμόπουλος**, *Το Αγρίνιο απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, έκδ. Θ. Στασινάκη, Αθήνα 1954, σ. 120
- ⁸ **Α. Παλιούρας**, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, έκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο 2004, σ. 209.
- ⁹ Στοιχεία Συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων, έκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων, τόμ. Ι', Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1961, σ. 3.
- ¹⁰ **Μ. Χουλιάρης**, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988, σ. 9, 14
- ¹¹ *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι', έκδ. Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, σ. 129-130 .
- ¹² **Μ. Χουλιάρης**, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988, σ. 14.
- ¹³ Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1961, τόμ. Ι' μέρος πρώτον, σ. 26 και μέρος τέταρτο σ. 5.
- ¹⁴ «Η Αστυφιλία και ο Τουρισμός μας», *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τχ. 4, Αθήνα 1956, σ. 35.
- ¹⁵ **Κ. Ταμπάκης**, «Ανασυγκρότησις της ορεινής οικονομίας του Νομού», *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τχ. 4 1956, σ. 515.
- ¹⁶ Με βάση προφορικές επιτόπιες μαρτυρίες.
- ¹⁷ **Κ. Χασιώτης**, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ.38-39.
- ¹⁸ **Χ. Σταυρόπουλου**, «Η οικονομική ανάπτυξη της Ρούμελης», *Στερεά Ελλάς*, τχ. 2, Αθήνα 1969, σ. 22.
- ¹⁹ **Ι. Ραγκαβής**, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, Αθήνα 1853, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, τόμ. 1, σ. 704.
- ²⁰ **Γ. Παπατρέχας**, *Ιστορία του Αγρινίου*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991, σ. 307, 444.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία:

1. **Θωμόπουλος Θ.**, *Το Αγρίνιο απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, έκδ. Θ. Στασινάκη, Αθήνα 1954
2. **Νουχάκης Ι.**, *Ελληνική Χωρογραφία, Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική, Πληθυσμού και Αποστάσεων*, παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίνω, Αθήνα 1901
3. **Παλιούρας Α.**, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, έκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο 2004
4. **Παπατρέχας Γ.**, *Ιστορία του Αγρινίου*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991
5. **Ραγκαβής Ι.**, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1853
6. **Σκιαδάς Ε.**, *Ιστορικό Διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, έκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1944
7. **Σταματάκης Ι.**, *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών*, εκ του τυπογραφείου Γ. Βλασσαρίδου, Αθήναι 1846
8. **Σταματάκης Ι.**, *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1863
9. **Χασιώτης Ι.**, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993
10. **Χουλιαράκης Μ.**, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμος Α' και Β', έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήναι 1973
11. **Χουλιαράκης Μ.**, *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988

Συλλογικοί Τόμοι - Εγκυκλοπαίδειες:

1. *Α' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, Πρακτικά, Α' τόμος, Αγρίνιο 1991
2. *Αιτωλοακαρνανία, τόποι μνημεία ιστορία*, έκδ. Ιστορικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδος, Αγρίνιο 1995
3. *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδότης Ιωάννης Ν. Κουφός.
4. *Αρχεία Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών*, έκδ. Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών, Αθήναι 1958
5. *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας*, Πρακτικά, Α' και Β' τόμ., Αγρίνιο 2004

Περιοδικά:

1. «Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά» Τριμηνιαία Επιθεώρηση Νομαρχίας Αιτωλίας και Ακαρνανίας, τχ. 4, Αθήνα 1956
2. «Στερεά Ελλάς», Μηνιαία εικονογραφημένη Επιθεώρησης, τχ. 2, Αθήνα, 1969

Απογραφές:

1. Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, τόμ. Ι, Αθήνα 1961
2. Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1955
3. Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Μαρτίου 1961, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1962
4. Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1972
5. Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 5ης Απριλίου 1981, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1982
6. Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 17ης Μαρτίου 1991, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1994
7. Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων, έκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, τόμος Ι, νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήναι, 1961

Λεξικά:

1. Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963
2. Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1984
3. Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1995.

